

Dragana Antonijević

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
dantonij@f.bg.ac.rs*

Gastarbajter kao liminalno biće: konceptualizacija kulturnog identiteta*

Apstrakt: Na osnovu terenskim radom sakupljenih životnih priča srpskih gastarbajtera, nastojim da problematizujem i konceptualizujem pitanje njihovog kulturnog identiteta koji karakteriše osećaj liminalnosti, nepripadanja do kraja nijednoj sredini – ni zemlji matici ni zemlji imigracije. Budući da je osnovna opozicija koja određuje status, sistem vrednosti i shvatanja gastarbajtera između *tamo* i *ovde*, pristupam konstrukciji kulturne kognitivne šeme i analizi tipičnih retoričkih iskaza koji se, u varijacijama, ponavljaju kao okosnica njihovih kazivanja. Izdvajam i tumačim nekoliko najvažnijih pod-šema kroz koje se prelama životno iskustvo i osećaj identiteta naših gastarbajtera, uočavajući probleme i posledice ovog fenomena, kako u užem smislu po same gastarbajtere, tako i u širem smislu za duštvenu zajednicu kojoj pripadaju u zemlji matici.

Ključne reči: gastarbajteri, Srbija, kazivanja o životu, kulturni identitet, kulturna kognitivna šema, sistem vrednosti, liminalnost, retorički iskazi, iskustveni obrasci

Konceptualizacija pojma *gastarbajter*

Smatram da bi trebalo govoriti o konceptualizaciji pojma *gastarbajter*¹ i njegovom kategorijalnom određenju pre nego o definiciji izraza. Konceptualno razumevanje ovog pojma, koje ne bi uzimalo u obzir samo leksički nivo značenja – "gost radnik", već širi semantički sadržaj, svakako bi moralo da pođe od posebnog društvenog i vremenskog konteksta u kome je pojam nastao da bi označio specifične karakteristike čitave jedne grupe ljudi.

* Tekst je nastao kao rezultat istraživanja na projektima: "Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva" (br. 177035) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS i projekta "Ni tamo ni ovde – kulturno nasleđe i identitet gastarbajterske populacije" koji finansira Ministarstvo za kulturu RS.

¹ U ovom smislu indikativan je i za mene koristan bio tekst Bojana Žikića o konceptualizaciji pojma *privatnik* (Žikić 2007).

Taj kontekst je poznat – reč je o sredini 60-ih godina XX veka kada je put ekonomske imigracije krenula masa radnika iz siromašnijih zemalja južne i jugoistočne Evrope da bi, tokom *privremenog rada* u kulturno² pojmljenim *zapadnoevropskim* zemljama doprinela ne samo blagostanju i izgradnji tih zemalja, već i sopstvenom standardu i boljem životu (v. Krстић 2011, takođe i zajednički rad Kovačević i Krstić [2011] u ovom broju časopisa). Jedina komunistička zemlja koja je u to vreme, isprva nerado a potom masovno i stihijski dozvolila (isključivo) svojim nekvalifikovanim i niskokvalifikovanim radnicima³ da odu u zapadnu kapitalističku Evropu na "privatno zapošljavanje", bila je bivša Jugoslavija.

Činjenica je, dakle, da gastarbajteri predstavljaju specifičnu, socio-ekonomski oformljenu, brojnu, mađa heterogenu skupinu ljudi koja ima svest o sebi i svom statusu, i koju drugi ljudi u zemlji matici i zemlji radnog boravka percipiraju kao posebnu. U tom smislu, tokom 60-ih i 70-ih godina u domaćim okvirima formirana je osnova za kognitivnu konceptualizaciju pojma *gastarbajter* koja počiva na sledećim premisama:

- a) ekonomskim (siromaštvo, nezaposlenost, "privatno zapošljavanje" u inostranstvu kao suprotnost zapošljavanju u društvenom i državnom sektoru u SFRJ),
- b) društvenim (nekvalifikovanost, nisko obrazovanje),
- c) ideološkim (kapitalizam kao suprotnost komunizmu/socijalizmu, komunistička indoktrinacija naspram sumnjičenja za podložnost "neprijateljskim" uticajima političke emigracije),
- d) temporalnim (privremenost),
- e) teritorijalnim (inostranstvo).

Vremenom, koncept *gastarbajter* je u javnom govoru i percepciji "nas drugih" dobio nove kognitivne i evaluativne dimenzije. Predrag Marković smatra da je imidž gastarbajtera u medijima, na filmu i u literaturi obično bio ponižavajući, i da su gastarbajteri bili potcenjivani u svim oblastima javnog života (Marković 2009, 11). Među takvim predstavama, najčešće su bile one koje su se odnosile na skorojevićski stil ponašanja gastarbajtera koji su ispoljavali tokom povremenih boravaka u zemlji matici, a retorički iskazanih kroz podsmešljive ko-

² Kažem kulturno a ne geografski, budući da su gastarbajteri odlazili i u Holandiju, Dansku i Švedsku koje se u teritorijalnom smislu smatraju delom severne Evrope, a takođe u Austriju i Švajcarsku koje, opet uže teritorijalno, čine deo tzv. srednje Evrope.

³ Jugoslavija je 1963. godine donela propis za regularni i legalni odlazak na rad u inostranstvo kojim je, između ostalog, odlučeno da se "stručnjacima, kvalifikovanim i visokokvalifikovanim kadrovima ne dozvoli privatno zapošljavanje u inostranstvu" (Dobrivojević 2007, 93, podvukla D. A.).

mentare tipa "razbacuju se s parama", "dokazuju se", "ima mnogo pokazivanja i nadmetanja",⁴ na šta su gastarbajteri odgovarali izrazima – "isterao sam svoje", "dao sam sebi oduška", što je podrazumevalo njihovu nameru da težak rad i mnoga odricanja tokom života u inostranstvu kompenzuju raskalašnim i rasipničkim, a neki od njih i snobovskim ponašanjem u domovini.

Efekti takve percepcije gastarbajtera, odnosno, njihovih vrednosti i ponašanja uticali su na formiranje dodatnih elemenata konceptualizacije na osnovu:

- a) njihovog životnog stila (kopiranje stranih kulturnih uticaja, kič stilizacija, malograđanština, etiketa "seljačkih urbanita"),
- b) oblika potrošnje (prekomerna u zemlji matici, skromna u zemlji imigracije),
- c) materijalno-simboličkog ispoljavanja statusa (nadmetanje u pokazivanju kroz ogromne kuće ekscentrične i eklektične arhitekture i dekoracije, skup nameštaj, glamurozne svadbe i krštenja, skupe automobile, "gospodska" odela, preplaćena zadovoljstva na primer u čašćavanju muzike, provoda u kafanama i sl.).

Ovakva konceptualizacija gastarbajtera daje nam za pravo da govorimo o njihovom posebnom *kulturnom identitetu* koji određuje njihov radni i boravišni status, životni stil i vrednosti koje poseduju i iskazuju na materijalni i nematerijalni način. Prethodno izdvojene kognitivne i evaluativne dimenzije, koje konstruišu pojam gastarbajtera, dele i sami gastarbajteri i njihovi sunarodnici, međutim, njihovi sadržaji, a posebno vrednosni predznak, mogu se razlikovati u odnosu na osobu koja vrši konceptualizaciju i valorizaciju pojma, ali i kulture u kojoj se ona formira. To znači da se o gastarbajterima verovatno drugačije razmišlja u zemlji matici u odnosu na percepciju njihovih sugrađana u zemljama imigracije. S druge strane, procena i valorizacija njihovog statusa i životnog stila nije ista kada je gastarbajteri iskazuju o sebi ili kada je o njima izražavaju drugi. Kulturni identitet ne čini, stoga, "samo ono što ljudi rade, već i načine na koji misle o onome šta rade. Kada identifikuju sebe kao pripadnike neke grupe, ljudi zapravo svedoče o promišljanju sveta u kojem žive i njihovog mesta u njemu" (Жикић 2011a).

Ovaj rad je usmeren ka tome da ustanovi konceptualni okvir koji *gastarbajteri stvaraju i promišljaju o sebi i svom okruženju*, dakle, da se usredsredi

⁴ O gastarbajterima kao velikim, neracionalnim potrošačima i "poklonicima" kič kulture više puta su, tokom nekoliko decenija, pisali autori publicističkih i naučnih tekstova, izveštavali različiti mediji kroz članke u novinama, dokumentarne filmove i igrane serije, a kao ilustraciju pomenuću samo poslednji u nizu takvih medijskih napisa: "Гастарбајтерска посла. Дворци за показивање" текст Милјана Рауновића, *НИИ*, бр. 3171, 6. октобар 2011.

na najvažnije elemente njihove samoidentifikacije i samoprezentacije, što je tema koja je malo ili nimalo naučno obrađivana kod nas, ostavljajući podrobije ispitivanje sadržaja konceptualizacije gastarbajtera iz perspektive drugih ljudi za kasnija istraživanja.

Materijal koji će poslužiti u analizi konceptualizacije kulturnog identiteta gastarbajtera predstavljaju njihove narativizacije životnog iskustva, odnosno *kazivanja o životu* kao jedan od podžanrova antropološkog i folklorističkog istraživanja. Materijal je sakupljen tematski strukturiranim intervjuima tokom terenskog etnografskog rada u Kučevu i Knjaževcu i okolnim selima na leto 2011. godine (vidi o tome detaljnije u zajedničkom radu Antonijević D., Banić Grubišić A. i Krstić M. [2011] u ovom broju časopisa).

Konkretnije, biće ispitana *konceptualna kognitivna šema* o specifikumu gastarbajterskog života, a koju čini skup iskaza, simbola i predstava koje gastarbajteri imaju o sebi samima i koji, očito, predstavljaju *korpus njihovih deljenih iskustava*, bez obzira u kojoj zemlji ostvaruju svoj gastarbajterski status. Kroz tipične i najčešće retoričke iskaze ocrtavaju se glavni elementi kognitivnog obrasca i idealtipske strukture kazivanja o životu gastarbajtera.

Retoričko iskustvo i kognitivna kulturna šema

Moguće je govoriti o zajedničkoj (deljenoj) *kognitivnoj šemi* gastarbajtera, budući da kognitivna šema, po definiciji, "predstavlja skup bliskih i već spoznatih pojmova i prošlih iskustava u različitim okolnostima, koja su organizovana i povezana u odgovarajuće znanje koje se koristi kao vodič u poznatim situacijama". Kako se, tokom života, sve više suočavamo sa sličnim situacijama i kako sve više govorimo i razmenjujemo informacije s tim povezane, kulturne šeme postaju sve organizovanije, apstraktnije i kompaktnije. Drugim rečima, ljudi razvijaju šeme kroz svoje direktno iskustvo ali i kroz razgovor i priču o njima. Šeme duboko dotiču naš život, omogućavaju nam da strukturiramo svoje utiske. One utiču na to kako posmatramo, zapažamo i interpretiramo informacije koje stičemo tokom života u različitim prilikama (Strauss and Quinn 1997, 48-49; Nishida 1999, 754-756).

S druge strane, u retoričkoj teoriji Keneta Berka,⁵ osnovna analitička jedinica je definisana kao *verbalna paralela iskustvenom obrascu*. Iskustveni

⁵ Od Aristotela do danas menjala se definicija, te pojmovni i sadržinski opseg proučavanja retorike. Kod Aristotela retorika je bila *umeće uveravanja*, što nalazimo i u teoriji Keneta Berka (Kenneth Burke 1897-1993), jednog od vodećih američkih književnih teoretičara i filozofa XX veka, koji u svojoj "novoj" retorici uvodi pojam *identifikacije* kao ključni termin i kao dopunu ili čak umesto "uveravanja" koje je bilo polazna osnova "stare" retorike (Culler 2001, 5, Foss *et al.* 1991).

obrazac nije empirijska deskripcija onoga što je osoba iskusila, već kako je organizovala svoje iskustvo. U pitanju je retorika iskustva u smislu odabira, te mentalnog i verbalnog oblikovanja empirijskih elemenata – onoga što se dogodilo u "stvarnom" životu – zbog čega postaje *retoričko iskustvo*. Svaki ovakav simbolički akt odigrava se u socijalnom kontekstu koji, po Berku, ima dramsku strukturu i pet dimenzija: čin, scenu, aktera, sredstvo i cilj (Watson 1973, 251, 256). Retorički shvaćen simbol kod Berka ima funkciju da "obezbedi jednostavnost i red u nečemu složenom i nejasnom. Obezbeđuje terminologiju za misli, akcije, emocije, stavove, kodifikujući obrazac iskustva. Šematizacija se odvija kroz idealizaciju, predstavljanjem na konzistentan način neke situacije koja je, onako kako se dogodila u stvarnom životu, manje efikasno koordinisana" (Burke 1931, 154). Drugim rečima, kroz retoričku "idealizaciju" eliminišu se irelevantne stvari, a iskustvo sumblimira u verbalnom iskazu. Retorika se ostvaruje kroz inter i intra-personalnu komunikaciju, a cilj joj je da imenuje/definiše situacije i obezbedi strategiju za rešavanje i prevazilaženje problema, uključujući u tom retoričkom procesu i kazivača i slušaoca. Retorički pristup Keneta Berka ističe značaj ubeđivanja kao sredstva (samo)identifikacije i važne alatke u procesu socijalizacije (Burke 1969; Watson 1973, 250),⁶ slično kognitivistima koji su uočili važnost retoričkog ubeđivanja u konstrukciji kulturnih šema (Strauss & Quinn 1997, 176). Berk je "identifikaciju" definisao kao "sposobnost da neku osobu ubeđujemo samo ukoliko možemo da govorimo njen jezik", a kasnije i kao "prevođenje nečijih želja u terminima sagovornikovog mišljenja" (Burke 1969, 55, 57). Vratimo se na ovu Berkovu misao kada budemo razmatrali jezičku kompetentnost gastarbajtera.

Ukoliko, dakle, pođemo od toga da retorički iskazi predstavljaju proces upotrebe jezika da bi se organizovalo nečije iskustvo i prenelo drugima, onda narativi gastarbajtera predstavljaju upravo takav čin govorenja koji sublimira njihova iskustva u odgovarajuće fraze i konstativne iskaze⁷, pomoću kojih kazivač postiže samorazumevanje i ujedno tumači sebe drugima. U retorici ličnih kazivanja narator obično, i najčešće, ne prati temporalni sled događaja, već odabira one za koja smatra da bitno određuju njegovo životno iskustvo, ali koje, ipak, povezuje unutrašnja koherentnost i logika kauzalnih odnosa. Možemo ih shvatiti i kao "prototip ili idealnu sekvencu ograničenih i povezanih

⁶ "Gde god ima ubeđivanja, tu je retorika. I gde god ima 'značenja', tu je 'ubeđivanje'", jedna je od ključnih definicija u retorici Keneta Berka (Burke 1969, 172).

⁷ Sredinom XX veka britanski filozof J. L. Austin razvio je zamisao o *performativnosti jezika*, i predložio razlikovanje dva tipa iskaza: *konstativa* – kojima se nešto tvrdi ili opisuje a mogu biti istiniti ili lažni (npr. "Danas se ne osećam dobro"), i *performativa* – koji nisu ni istiniti ni lažni, a u stvarnosti izvide radnju na koju referiraju (npr. "Idem u prodavnicu da kupim hranu") (Culler 2001, 7).

dogadaja" (Strauss and Quinn 1997, 164) koji čine strukturu idealtipskog narativa i ujedno kognitivne šeme gastarbajtera.

Konstrukcija kulturnog identiteta gastarbajtera

"U osnovi, može se reći da je identitet odnosna kategorija koja se formira kroz *spoznaju drugog* ali služi tome da *opiše sebe*. Kulturna identifikacija uvek je poredbena, pošto manifestacija kulturnog sopstva nije simboličko izražavanje isključivo onoga *što smo mi*, već i referenca na ono što smatramo da *nisu drugi*... Predstavljanje sebe povezano je sa načinom na koji mislimo o sebi u određenim kulturnim situacijama, a taj način, sa svoje strane, povezan je sa time u odnosu na koga promišljamo sebe" (Жикић 2011a).

Iskustvo imigracije, zajedničko svim gastarbajterima, u suštini je duboko remetilačko iskustvo koje pomera granice poznatog sveta i do tada bliskog kulturnog okruženja, dovodeći individuu u situaciju kros-kulturne adaptacije, suočavanja sa novim vrednostima i motivacionim faktorima, samim tim i potrebom za samoodređenjem bilo kroz očuvanje starog i/ili stvaranje i prihvatanje novog kulturnog identiteta. Kompleksan proces kros-kulturnog prilagođavanja prolaze različite kategorije ljudi koje je Hiroko Nišida (Nishida 1999, v. i Ward 2010) nazvao "pridošlicama" (imigranti, izbeglice, diplomatsko osoblje, poslovni ljudi, studenti na studijama u inostranstvu i dr.), a među koje spadaju i gastarbajteri kao brojna i značajna populacija. Ono što im je zajedničko jeste da prolaze proces transformacije svoje dotadašnje kulturne šeme, usvajajući novu, adekvatnu stranoj kulturi u kojoj borave, postepeno povećavajući nivo svojih komunikativnih sposobnosti i broj primljenih navika, vrednosti i "pogleda na svet" tipičnih za kulturu zemlje domaćina (v. Nishida 1999, Kim 1977). Kada su gastarbajteri u pitanju, možemo govoriti o postojanju, praktično, dve paralelne kulturne šeme – jedne za "domaću" upotrebu, i druge za potrebe snalaženja u zemlji imigracije. Ukrštanje ovih kulturnih šema formira specifični kulturni identitet gastarbajtera, međutim, ne proizvodi uvek zadovoljavajuće rezultate, čega su svesni i gastarbajteri i oni oko njih.

Analiza koja sledi razmotriće retoričke iskaze gastarbajtera unutar kognitivnih pod-šema koje Nišida izdvaja kao primarne u generisanju ljudskog ponašanja u društvenim interakcijama (Nishida 1999, 757-759).

Stranac ovde, stranac tamo

"Self-šema" predstavlja "čovekovo znanje o samome sebi, kognitivnu generalizaciju u sopstvu koja je proizašla iz prošlih iskustava i koja organizuje proces povezivanja informacija koje se nalaze u nečijem socijalnom iskustvu"

(Markus 1977, 64). Na taj način, self-šema čini deo koncepta koji je suštinski važan za identifikaciju i samoodređenje, na ličnom i grupnom planu, što u našem slučaju čini korpus znanja i iskustva koja zajedno učestvuju u kognitivnoj šemi "biti gastarbajter".

Osnovni iskustveni obrazac gastarbajtera predstavlja *liminalnost* ili, da tako kažem, *kulturna i socijalno-teritorijalna bipolarnost* koju karakteriše intiman osećaj nepripadanja u potpunosti nijednoj sredini – ni zemlji matici ni zemlji useljenja. Ovo je verovatno tačno za sve imigrante prve generacije, ali ono što dodaje afektivni naboj toj liminalnosti u slučaju gastarbajtera jeste to što se oni smatraju *privremenim imigrantima*. Privremenost, koja se za većinu njih protegla na decenije, utiče na njihov dubok osećaj *izmeštenosti* u obe sredine: od domaće, iz koje su potekli, su se otuđili, a u stranoj se nisu dovoljno akulturisali da bi se komotno i ležerno osećali kao korisnici i/ili pripadnici nove kulture. Pritom, svest o tome da će se jednog dana vratiti i da nisu otišli zauvek (što je slučaj s mnogim drugim imigrantima), dopunjuje osećaj nestalnosti i neukorenjenosti u stranoj sredini. Njihov boravišni status "i tamo i ovde" odslikava tu liminalnu poziciju koja za njih predstavlja začarani krug: "tamo sam gastarbajter, ovde sam gastarbajter", "osećaš se strancem tamo, strancem ovde", "tamo kad odem – ja sam Srпкиnja, ovde kad dođem – došla Švedanka" – tipični su iskazi koje oni "horski" ponavljaju definišući sebe kao nevoljna lutajuća bića između kultura, naroda i zemalja.

Bez obzira na to da li su uzeli državljanstvo zemlje u kojoj rade, oni nisu pripadnici tog naroda, oni su samo stanovnici i korisnici izvesnih privilegija koje idu uz državljanstvo, ali ostaju na marginama s osećanjem i svešću o drugosti: "mi smo stranci tamo, čak i kad dobiješ državljanstvo", "ti si tuđina, ti si *auslander*", "ti nikad nisi Šved, zovu nas *crnoglavcima*". S druge strane, mnogi koji nisu uzeli strano državljanstvo to nisu učinili ili zbog osećanja patriotizma i privrženosti svojoj domovini, "kraju" i narodu, bilo iz straha, koliko god on bio iracionalan, da će time definitivno izgubiti "svoj" identitet koji se tumači, zapravo, kao etnički: "Raseci me ovako da budem pola Nemač pola Srbin, il' sam jedno il' sam drugo, ne možeš da budeš i jedno i drugo"; "Nikad nisam razmišljao da uzmem državljanstvo. Stalno sam bio privržen mom kraju". Jedna ispitanica kaže da je njen muž, na pomen državljanstva, uvek isto odgovarao: "Bože sačuvaj, ja sam tu rođen, idem tamo u moju zemlju. Neću, jer sam ja ovde tuđina". Jedan drugi kazivač objašnjava zašto kćerci, koja se rodila u Nemačkoj, nije uzeo državljanstvo: "Ako bi uzeli državljanstvo, i ako bi pošla tamo u školu, izgubio bi je. Zbog toga sam se vratio. Lako bi je izgubio, gled'o sam mnogo takvih slučajeva. Dete koje se tamo rodi, koje pođe tamo u školu, to više ne dolazi u Srbiju. Ostaje tamo. A ja to nisam nikako mog'o. Ja sam nekako patriota po duši".

"Biti gastarbajter" je stečen sociokulturni identitet, odnosno identitet koji se "crpe iz pripadnosti datom sociokulturnom kontekstu" (Жикић 2011b, 16). Međutim, glavna opozicija tog statusa – "privremeno : trajno", rešava se najčešće u korist trajnog identiteta koji ih obeležava čak i kada prestanu da budu gastarbajteri u doslovnom smislu te reči,⁸ što čini da on počne da se doživljava skoro kao "prirodan"⁹. Jedan kazivač na dirljiv način sumira to iskustvo: "*Ja sam bio gastarbajter, morao sam da se smatram, kako da ne. Premda se to jedno vreme zaboravi, pa i ne izgleda tako... Čovek se uživi kad prođu tol'ke godine...*"

Drugi važan aspekt gastarbajterskog identiteta koji izgrađuje ličnu "self-šemu" jeste njihova percepcija promene nekih osobina, navika i vidova ponašanja pod uticajem boravka u inostranstvu. Većina ispitanika smatra da se promenila "u svakom pogledu", zapravo konkretizuju to kao promenu svog načina razmišljanja, pogleda na svet, da su se naučili redu, tačnosti i poštovanju, ali pre svega uočavaju promenu radnih navika, veće odgovornosti i ozbiljnosti na poslu. Verbalizacija iskustva jednog našeg gastarbajtera u Austriji ilustruje taj stav: "*Išao sam na specijalizaciju dobrog ponašanja*". Oni sebe, dakle, doživljavaju kao promenjene, ne u smislu "prirodnog" identiteta koji shvataju kao etnički i strahuju od njegovog gubitka, već upravo promene kulturnog identiteta koja se, po njihovom mišljenju, protegla i van uloge gastarbajtera i postala skoro "neotuđivi" deo njihove ličnosti. Pozitivna valorizacija te promene nesumnjivo čini bitan deo njihove samosvesti. Ipak, nove navike nisu ni lako ni brzo sticali, ali jednom usvojene postaju gradivni element njihovog svetonazora i samoidentifikacije.

Drugo je Evropa, drugo smo mi

"Šeme ličnosti" sadrže znanje o različitim tipovima ljudi i njihovim karakteristikama i osobnim crtama. U slučaju gastarbajtera radi se o poznavanju, ili bolje rečeno viđenju osobina svojih sunarodnika, kao i sugrađana u zemljama

⁸ Iskustvo na terenu potvrđuje da "biti gastarbajter" jeste odrednica koja se ne gubi. Naime, kada u nekom selu, na primer, pitate ljude ko jeste ili je bio gastarbajter, nepogrešivo će vam ukazati na njih makar da su se oni iz svog gastarbajterskog stranstvovanja vratili pre 20 ili više godina. Za svoje sunarodnike oni naprosto ostaju – gastarbajteri.

⁹ "Prirodnim" identitetom Žikić naziva one identitete koje ispitanici smatraju kao lične, "svoje", neupitne, nepromenljive i nezavisne u odnosu na osobu koja se izjašnjava, konceptualizujući ih i esencijalizujući tako da ih vide kao neotuđive delove svoje ličnosti, istovremeno ne uočavajući da su i oni sastavljeni od različitih konstrukata. U "prirodne" identitete obično se ubrajaju etnicitet, vera, pol (Жикић 2011b, 16 i dalje).

imigracije, a koje se uglavnom svode na uopštene i stereotipne formulacije i na upoređivanje "nas" i "njih" po dvema osnovama: "mi-Srbi" : "oni-Evropljani", i "mi-gastarbajteri" : "oni-drugi".

Gastarbajteri izuzetno negativno vrednuju loše radne navike, lenjost, nedisciplinu, nepostojanje reda, nepridržavanje rokova i date reči, konzervativnost i nespremnost na promene svojih sunarodnika. Neki komentari idu do otvorenog potcenjivanja, ali svi naši kazivači saglasni su u kritici loših oblika ponašanja, ali i sistemskih nepravilnosti u Srbiji koje jasnije uočavaju nakon boravka u inostranstvu. Stereotipna negativna evaluacija sunarodnika i Srbije uvek je praćena izuzetno pozitivnom evaluacijom ponašanja stranaca, urednosti i discipline u zapadnoevropskim zemljama:

- *"Ovde fale radne navike i kultura".*
- *"Nemac od malena zna da ceni svoju paru, Švaba nema da se razbacuje".*
- *"Ljudi su ovde zavidni. Hoće da podmetnu nogu".*
- *"Pokupio sam u Austriji odgovornost i ozbiljnost na poslu. Jako malo ljudi znam koji su ovde odgovorni. Retko... Srbin, hoće da zabašava, da krade".*
- *"Srbi su neradnici".*
- *"Mi smo nazadni. Kod nas mnogo šta ne valja. Ovako ćemo u Evropu? Ma neće nas Evropa takve. Zato je ovol'ka muka".*
- *"Vidim da je dobro (u Nemačkoj), osećam, shvatam, ali mi u srpsku tikvu ne ide. Al' ne može kultura da uđe u srpsku tikvu. Al' ne mož' ni srpski mentalitet. Mi smo razlika po svemu.*
- *"Tamo sve funkcioniše. To naši ljudi ovde ne mogu da shvate. Mi živimo u kameonom dobu, u Švedskoj je sve automatizovano. Ljudi su poštteni, drže datu reč, poslovni su, imaš u njih poverenja. Kultura je sasvim druga. Narod ovde mora iz korena da se menja. Ovde ništa ne funkcioniše".*
- *"Francuzi imaju mentalitet sličan nama, vole da žive, da se provode, oni rade za provod. Ja nosim vrlo lepe utiske za taj period što sam proveo tamo".*
- *"Njihova kultura (Nemačka)... Mi smo gori nego Ciganija. Oni su stvarno pedantni. Što ni mrze nek ni mrze, ali kod njih ti nemaš da baciš papirić, snima te helikopter odozgo. Sve zaštićeno, obezbeđeno".*
- *"Veoma mi se dopala udobnost i čistoća u inostranstvu, kao i dobrota i karakternost ljudi. Kod Švabe je mnogo čišće i bolje, ima da ližeš po patos sa jezik ako 'oćeš onu njihovu čistoću. Lele čistoće, lele parkovi, lele lepota. Ne možemo mi da postignemo Evropu, što oni imaju mi još sto godina nećemo da izgrađujemo".*

Jedan gastarbajter iz Nemačke, inače izuzetno retorički nadaren i zanimljiv sagovornik, ovako je sumirao razliku između "nas ovde" i "Evrope tamo":

"Kad gledate televiziju u boji, Sony, u stereo-tehnici, pa vam neko donese neku starudiju (elektronsku industriju Niš) koja mora da se udari s onim lampama da bi se pojavila slika, pa sve da treperi, eto to vam je to, šta da vam pričam dalje".

Na osnovu ovih evaluativnih iskaza postaje očigledno da se njihova konceptualizacija sastoji iz različitih identitetskih elemenata i nivoa koje oni ne razlikuju uvek ili, barem, ne razdvajaju u verbalizaciji. Prvo, to je mešanje etničkih stereotipija sa bihevioralnim i psihološkim karakteristikama pojedinaca. Drugo, mešanje pojedinačnih osobina, shvaćenih kao grupna/etnička karakteristika, sa društvenom i sistemskom (ne)funkcionalnošću.

Svoj novoformiran kulturni identitet gastarbajteri vide kao bolji, kvalitetniji, bliži strancima i izgrađen pod njihovim uticajem, nego sunarodnika u Srbiji, što je element koji može doprineti osećanju psihološke udaljenosti od domaće sredine. Ali, evo interesantnog obrta i paradoksa: višedecenijski formirana podsmešljiva, omalovažavajuća i rugalačka predstava "nas drugih" o gastarbajterima vratila nam se kao bumerang – sada su oni ti koji se o "nama" pežorativno izjašnjavaju, spoznavši iskustveno da postoje mnogo bolji modeli ponašanja i uređeniji i kultivisaniji odnosi u društvu i među ljudima nego što je to u Srbiji. Međutim, to su takođe dobre osobine i navike koje se mogu lako izgubiti ili potisnuti pod uplivom preovlađujućeg modela ponašanja u zemlji matici, o čemu rečito svedoče sledeća dva iskaza: "*Mi bismo voleli, ali ovde ne možeš da primeniš njihove navike*"; "*Sve što sam primio i naučio u Nemačkoj, ovde sam morao da zaboravim*".

Konačno, iako izjave tipa "Nemci su hladni, ne možeš s njima da razgovaraš kao s nama", "Šveđani su zatvoreni", "Francuzi su slični nama", "Srbi vole da krađu i zabušavaju", "Srbi su neradnici" itd, jesu esencijalizujuće, ali kada razgovor pređe na teren konkretnih primera postaje jasno da od okruženja, koje ohrabruje ili destimuliše pojedince, zavise mnogi vidovi ponašanja, što potvrđuje konstruisanost i sociokulturnu uslovljenost predstava o svom i tuđem etničkom identitetu.

Dobrog radnika svako ceni

"Šeme uloga" čine znanja o očekivanim društvenim ulogama i ponašanju u posebnim socijalnim pozicijama. To u konkretnom slučaju podrazumeva raznovrsne vidove ponašanja i uloga koje su određene statusom niskokvalifikovanog radnika u stranoj zemlji, i koje obuhvataju različite aspekte poput etničke pripadnosti, ekonomskog položaja, vrste posla koji se obavlja, društvenog statusa u zemlji imigracije, a s druge strane uloge koje imaju i ponašanja koje gastarbajteri pokazuju u domovini.

Osnovni element "šeme-uloga" gastarbajtera čini kognitivni skup *predstava o radu i radnim navikama*, što je razumljivo budući da je to bazična odrednica njihovog položaja. Skoro po pravilu ističu da su sigurnost radnog mesta u inostranstvu i poštovanje poslodavaca stekli promenom svojih dotadašnjih radnih navika u smislu veće odgovornosti, požrtvovanosti, discipline, vredno-

će, urednosti, tačnosti, efikasnosti. "Uslov je da se bude sposoban radnik u firmi" i "dobrog radnika svako ceni" mogu se shvatiti kao lajt-motiv onoga što čini bit njihove uloge i ponašanja, a što im obezbeđuje siguran status. Neki su promenili po više poslova, drugi su se dokvalifikovali da bi otišli na bolja radna mesta, a mnogi se, pak, hvale dugogodišnjim radom kod istog poslodavca čime zapravo referiraju na sopstvene radne sposobnosti, uspešnost i pristojno ponašanje zbog kojih zadržavaju svoja radna mesta decenijama. Ipak, ističu da mora "naporno da se radi", što mnogima nije bilo lako i predstavlja jednu od teškoća statusa koju negativno evaluiraju: "Kod Nemci si robot. Ako hoćeš da postigneš u Nemačkoj, onda si robot sa duracell baterijama, ne ovim običnim", "Znam samo da radim", "Ogroman je pos' o po tim zapadnim zemljama. Ništa mi nije smetalo sa njihove strane, samo me nagonila ta smetnja što sam mor'o da radim mnogo".

Predrag Marković smatra da nema studija o promenjenoj radnoj etici gastarbajtera (Marković 2009, 21). Mislim da je u pravu, tih studija zaista nema, ali to je zato, smatram, što niko nije posmatrao problem iz perspektive gastarbajtera, što su, ako su ih posmatrali, to radili *ovde* gde oni *ne rade*, a nisu ih posmatrali *tamo* gde su *zaposleni* i odakle bi se mogla crpsti saznanja o njihovoj promenjenoj radnoj etici i navikama. Verujem da iskaze samih gastarbajtera po tom pitanju, stoga, treba uzeti u obzir s dužnom pažnjom, u nedostatku adekvatnijih, neposredno opserviranih podataka.

Svoju socijalnu ulogu i s tim povezano ponašanje, međutim, različito ocenjuju. Jedni žive izuzetno skromno, svedenih društvenih i kulturnih potreba: "Nikako nigde... Jedu hleba i pekmeza, kupuju jeftine stvari"; "Kažu – idu na odmor u Klenje, a ja im kažem – kakav ti je to odmor, znaš li ti za neko letovalište, a oni ne znaju niti su ikada bili". Drugi su nastojali da prošire opseg svog životnog stila i iskoriste prilike koje su im se nudile: "Imao si i da zarađiš i da potrošiš, i da kupiš i da prođeš, čim si imao taj novac hteo si više"; "Novac treba da se potroši, ako se već može zaraditi tako teško i pod takvim uslovima, sa takvim odricanjima, onda ne vredi ni da se čuva. Treba zadovoljstvo. I ja sam sve to prošao, ali tamo gde je imalo gde da se prođe, tamo u Nemačkoj".

Međutim, kada se uzme u obzir ranije pomenuto "razbacivanje s parama" u domovini (što neki od njih samokritički komentarišu), dobija se složena slika njihovog socio-ekonomskog ponašanja koje se kreće unutar gradacijske opozicije "bedno/skromno : normalno/prosečno : luksuzno/besno", pri čemu je opozicija "bedno tamo : luksuzno ovde" dominantna u percepciji drugih o gastarbajterima, ali i u njihovoj samopercepciji. Ona, pak, govori o malograđanskom ponašanju nekih gastarbajtera i neprimerenom životnom stilu u domovini, ali i želji za pokazivanjem da su u nečemu uspeli i odmakli se od onog nivoa sa koga su počinjali kada su otišli u gastarbajtere.

Etnički aspekt njihove gastarbajterske uloge ocenjuju kao nebitan. Saglasni su u tome da nikakve probleme nisu imali zato što dolaze iz Srbije ili što su Srbi, da su ih stranci "lepo primili", da se zbog toga nikada nisu osećali diskriminisano.

Posebno treba istaći ulogu koju oni sebi pripisuju među sunarodnicima. Nazvaću je *misionarskom*. Naime, neki od njih su pokušavali da sunarodnike nauče funkcionalnijem, profitabilnijem, kulturnijem ponašanju, da im prenesu svoja saznanja i iskustva koja su stekli u inostranstvu, da doprinesu boljem komunalnom životu u selu, ali nisu uspeali zbog "loših navika", pasivnosti i konzervativnosti ovdašnjeg stanovništva: "*Pokušavam nešto da im objasnim, ali ne slušaju. Pokušavam da im kažem kako da se unaprede, da recimo svi gaje samo neku kulturu, ren na primer, i da profitiraju od toga, ali oni neće da se menjaju i gaje sve po malo i nemaju ništa od toga*"; "*Ja ih učim ovde da rade po zapadnom sistemu, a oni rade po turskom sistemu*".

U ovome leži jedan od mogućih negativnih odgovora na pitanje, koje je i Predrag Marković postavio (Marković 2009, 15), da li su gastarbajteri doprinedli modernizaciji u Srbiji. Naravno, neuspešna "misionarska" uloga gastarbajtera nije dovoljan pokazatelj njihove neuspešne "modernizacijske" uloge, ali svakako značajno doprinosi razumevanju tog problema.

Pitanja koja, s tim u vezi, takođe treba postaviti jesu: da li su oni uopšte želeli sebi da pripišu i modernizacijsku ulogu, osim misionarske? Da li je to od njih trebalo očekivati, u kom periodu i kako? Ukoliko je, zajedno s Markovićem, procenjujemo kao moguću ili potrebnu a neuspešnu, važan razlog za to počiva u njihovom neprofitabilnom ulaganju u domovini koje se ponajbolje ogleda u već dobro poznatim i prepoznatljivim gastarbajterskim kućama (mada bi bilo nepravedno sve svesti na te ekscentrične kuće). U vreme socijalističke Jugoslavije postojali su opravdani sistemski razlozi za njihov oprez i neprofitabilno ulaganje, budući da su postojale administrativne prepreke za privatno preduzetništvo, kao i ideološko sumnjičenje u "neopravdano bogaćenje", pa i otvoreno neprijateljstvo komunističkog režima prema privatnom biznisu (Marković 2009, 17).

Međutim, postoji nešto čime bih dopunila Markovićevo razmatranje, budući da on neke aspekte ovog problema nije dotakao. Naime, u trenutku kada su ti sistemski razlozi prestali ili počeli da jenjavaju, desile su se krupne promene u Srbiji i Evropi. Reč je o 90-im godinama XX veka kada su se ekonomski putevi Srbije i Evrope drastično razišli, a zajedno s Evropom, živeći u njoj, suprotnim putem od nas su se razišli i naši gastarbajteri, što smo izgleda propustili da uočimo. Ekonomska situacija u Srbiji se do te mere pogoršala da većina njih nije više videla motiv za razmišljanje o bilo kakvom ulaganju u propalu ekonomiju zemlje koja je imala nestabilne socio-ekonomske uslove, sankcije i rat, a potom krenula put tranzicije. Za to vreme, oni su u Evropi mogli da vide snažne ekonomije, što su i sami osetili u svojim novčanicima. To-

kom 2000-ih, kada je Srbija počela da se približava Evropi u ekonomskom, pravnom, socijalnom i ideološkom smislu, tamo su se dogodile nove promene: najpre su naši gastarbjateri spoznali da više nisu jedini radni migranti iz neke (bivše) komunističke zemlje i suočili su se sa brojnom, konkurentnom i jeftinijom radnom snagom iz Poljske, Bugarske, Rumunije, takođe gladne "boljeg života", koja ih je zabrinula i ugrozila. A nešto kasnije, nalet ozbiljne ekonomske krize započete 2008/2009 pokazala im je da ni ekonomsko blagostanje u Evropi nije osigurano, mada je svakako bolje nego u Srbiji. Ono o čemu oni, praktično i jedino, sada razmišljaju, na početku druge decenije XXI veka, jeste – kako zadržati sigurnim svoje postojeće plate i radna mesta u Evropi i dogurati do zapadne penzije. Sumnjam da je mnogima od njih uopšte stalo da investiraju u Srbiji u takvim okolnostima, pod pretpostavkom da uopšte imaju ideju šta i kako to uraditi, i sa kojim parama, budući da su većinom oni radnici skromnog obrazovanja i, takođe, skromnijih primanja no što to žele "nama" da priznaju.¹⁰

Ima tu još jedan razlog koji se, čini mi se, često prenebregava. Već više od dve decenije većina njih je, po sopstvenom priznanju, donela neopozivu odluku da ostane da živi u Evropi, menjajući tako svoj status *privremenog* radnog migranta u *pravog* imigranta. Oni *žive tamo, a letuju ovde*. Njihove velike i ekscentrične kuće u Srbiji su postale njihovi glamurozni letnjikovci, makar da oni uopšte tako nisu razmišljali kada su počeli da ih grade pre 30 i više godina. Za većinu njih je Srbija postala mesto odmora a ne rada, i očekivati od njih da doprinesu ekonomiji i modernizaciji Srbije nije mnogo realno u ovom trenutku. S tim u vezi je i neuspeh njihove misionarske uloge – nemoguće je, naime, rešiti kontradikciju njihovog položaja onako kako bi oni to voleli – držati se po strani, ne ulagati svoj rad, trud, znanje i novac u Srbiji a davati uputstva sunarodnicima kako treba da žive i šta da rade!¹¹ Misionarska uloga može biti uspešna samo ukoliko je misionar spreman da u istim okolnostima živi i radi s onima koje treba da podučiti i prosvetli.

Konačno, njihov ideal, kako piše Marković, da "po povratku ovde vode sitnoburžoaski život" sasvim je razumljiv: tamo gde je trebalo zapeti, raditi na-

¹⁰ Svakako, trebalo bi uraditi intervjuje s onim povratnicima-gastarbjaterima koji su započeli privatan preduzetnički posao u Srbiji i uporediti njihova razmišljanja i iskustva s onima koji se boje ili ne žele da investiraju rad i sredstva u zemlji. Opravdanje koje mnogi od njih navode kako je "ovde nesigurno ulagati" nije sasvim tačno – svugde u kapitalizmu je nesigurno ulagati i nikome njegova investicija nije unapred zagarantovana, mada se mora reći da su mnoga sistemska rešenja u evropskim zemljama po tom pitanju još uvek bolja nego u Srbiji. Međutim, to je problem kojim bi se trebalo pozabaviti u nekom budućem istraživanju.

¹¹ Istine radi, treba reći da ima onih koji su se vratili u Srbiju i koji sada pokušavaju da sunarodnike nauče drugačijem ponašanju kroz sopstveni primer, ali ni to nekako "ne ide" po njihovim rečima.

porno, živeti štedljivo i zaraditi pare dešavalo se daleko od naših očiju. Kada se vrate žele da uživaju plodove svog, mnogim odricanjima ispunjenog života u tuđini, po modelu koji su videli u inostranstvu ali koji im se i ovde nudi – rentijerstvo kroz izdavanje nekretnina, pružanje tercijarnih usluga ili, naprosto, uživanje zapadnih penzija koje im ovde omogućavaju skroman ali solidan život. "Besne" kuće, koje u poslednjih deset-petnaest godina skoro niko više od gastarbajtera ni ne gradi, jesu iluzorni veo kojim su, nekada ranije, nastojali da prikriju činjenicu da se od plate nekvalifikovanog ili niskokvalifikovanog radnika ne može *nigde* luksuzno živeti.

Svakako, ovo su teme koje zahtevaju podrobnije razmatranje različitih aspekata njihove moguće a neostvarene/neuspešne preduzetničke, modernizacijske i misionarske uloge u domovini, i prevazilaze okvire ovog rada koji je imao za cilj da ispita njihove predstave i samokonceptualizaciju.

U tom smislu, egzistencijalnu dilemu koja se može predstaviti kao opozicija "rad ovde i uložena sredstva za sopstveni biznis i preduzetništvo : dokolica ovde i uložena sredstva za lični ugodniji život bez rada", gastarbajteri skoro po pravilu (s retkim izuzecima) rešavaju u korist druge strane ove antinomije.

Sve to za bolji život tamo

"Proceduralne šeme" su znanja o preduzimanju koraka i sekvenci događaja u odgovarajućim situacijama. Primena ove proceduralne šeme nagoni ljude da preuzmu određene akcije. Neki autori ističu razliku između deklarativnog i proceduralnog znanja, u smislu razlike *znanja šta* od *znanja kako* (Nishida 1999,759). U razmatranom slučaju to bi se moglo protumačiti kao razlika između gastarbajterskog neposrednog iskustva i *proceduralnog znanja kako* (je to "biti gastarbajter") od našeg *deklarativnog znanja o tome šta* su gastarbajteri, šta rade i kako žive.

U narativima o životnom iskustvu gastarbajtera mogu se izdvojiti ključne sekvence događaja koje čine strukturu tog iskustva, ujedno tvoreći elemente bazične proceduralne kognitivne šeme: odluka o odlasku na rad u inostranstvo i preduzimanje koraka u tom pravcu > niz akcija prilagođavanja životu u stranoj sredini > spoznaja da se privremeni boravak u inostranstvu pretvara u dugotrajni i akcije preduzete da se takva odluka podrži > odluka o povratku u domovinu i eventualno preduzete akcije s tim u vezi (da li se vratiti, kada, zašto, za stalno ili povremeno, itd).

Značajno je da oni najviše verbalizuju prvi segment, odnosno razloge za odlazak u gastarbajtere i način na koji su to ostvarili. To je s aspekta narativa, ali i realnog života, posve razumljivo: taj momenat predstavlja onaj semantički narativni "incident" bez koga nema priče, poremećaj dotadašnje ravnoteže i prekretnicu u životu. Najmanje se verbalizuje ono što, u suštini, čini njihov ži-

vot, a to su sve akcije koje su bile preduzete ili se preduzimaju da se život u inostranstvu održi kao normalan i legalan. Na pitanja o povratku, budući da za mnoge od njih ta priča još uvek nije završena, rado odgovaraju: mnogi se neće vratiti sve do penzionisanja, a i tada će nastaviti da žive "polutanski", malo ovde-malo tamo, ukoliko su im i deca u inostranstvu. Oni koji su se vratili, uradili su to zbog porodičnih razloga ili što im je, naprosto, bilo dosta života u tuđini.

Bez obzira na to da li su pre odlaska u inostranstvo imali posao ili su bili nezaposleni, da li su bili radnici ili poljoprivrednici, razloge za odlazak uvek tumače kao uočavanje da se tamo "bolje živi": *"Videli smo da su tamo veće pare nego ovde"*, *"Tamo se bolje živelo nego ovde"*. U retoričkom smislu, to su ponekad vrlo slikoviti opisi. Evo kako je jedan od kazivača objasnio razlog za svoju odluku da ode na rad u inostranstvo, kada je video kako se njegovi zemljaci-gastarbajteri ponašaju kada dođu u selo na odmor: *"I ondak, bili tu neki moji seljaci, malo stariji ljudi. Otišli za inostranstvo. I ja onako gledam. Turi jedne naočare, turi druge, treće... Turi ruke na dupe. Šeta. Kravata. Bela košulja. Šta to mož' da bude tam'? Standard i to sve. Pada s neba... I ja kažem 'oću da idem"*.

Akcije koje su preduzimali u odlasku bile su i legalne i ilegalne. Legalno i organizovano se odlazilo preko ondašnjeg Biroa za zapošljavanje naših radnika u inostranstvu. Većina je, međutim, otišla ilegalno, po oprobanoj šemi: odlazak u zemlju/grad gde već žive prijatelji i rođaci, kupljena viza, podrška sunarodnika u snalaženju, rad na crno i život "bez papira" prvih nekoliko godina. Dobijanje legalnih radnih i boravišnih dozvola primarni je cilj gastarbajtera u proceduralnoj šemi¹², nakon čega sledi sređivanje statusa i započinjanje normalnog života bez straha od kazne i deportacije.

Da li je sve bilo tako idealno kako su zamišljali? Ne, i to je retorički zanimljiv deo njihovog iskustvenog obrasca. *"Kad sam ja video gde žive?! Barake! Jao, gde sam do'šo! Šta sam zamišlj'o!"; -"Priča se – 'tamo se zarađuje lepo'. Zamišljao sam da se tamo beru pare, a uopšte nije tako"; – "Ljudi su se ovde hvalisali kako tamo zarađuju, a nisu govorili istinu, krili su koliki su izdaci i da od te zarade ne ostane mnogo. To sam shvatio tek kada sam otišao u Švedsku"*.

Ipak, ostali su...

Muka natera čoveka na sve, i mečke da tera

"Strategijske šeme" su znanja koja se primenjuju u strategijama rešavanja problema. U slučaju gastarbajtera one se godinama grade kroz složen proces prilagođavanja novoj i nepoznatoj sredini.

¹² Zbog toga su mnogi od njih sklapali fiktivne brakove sa strancima.

Bilo bi dobro, kako preporučuje Nišida, podsetiti se razlike između sledećih pojmova: adaptacije, akulturacije i asimilacije. *Akulturacija* je dinamičan proces koji može uključiti obe grupe ili individue u situacijama direktnih kontakata između kultura. Promene se mogu javiti kod jedne ili obe kulturne grupe i mogu uključiti promene vrednosti, ali nije obavezno. Akulturacija je, po nekim autorima, potencijalno dvosmeran proces koji ne mora da zahteva promenu vrednosti kod grupe koja prolazi/trpi akulturaciju. Nasuprot tome, *asimilacija* je jednosmeran proces promene vrednosti i navika asimilirane grupe u pravcu dominantne kulture zemlje domaćina. *Adaptacija* se, pak, odnosi na proces promena tokom vremena kod onih individua koje su završile primarni proces socijalizacije u sopstvenoj kulturi, a potom su došli pod kontinuiran, produženi uticaj u neposrednom kontaktu sa novom i nepoznatom kulturom. Nišida za strane radnike predlaže termin *kros-kulturna adaptacija* podrazumevajući složen proces transformacije nečije primarne socio-kognitivne šeme ka kulturnoj šemi zemlje domaćina (Nishida 1999, 762).

Za naše gastarbajtere prve i druge generacije može se reći sledeće: da su se adaptirali, delimično akulturisali i nikako asimilovali.¹³ Odnosno, može se usvojiti Nišidina definicija kros-kulturne adaptacije, iako je Nišida smatrao da se taj pojam odnosi na pridošlice čiji je status u inostranstvu jasno privremen (od šest meseci do pet godina¹⁴).

Osnovni razlog slabe akulturacije naših gastarbajtera jeste *jezička nekompetentnost* koja im bitno smanjuje sposobnost komunikacije sa strancima, kao što umanjuje mogućnost za zadovoljavanje širih socijalnih i kulturnih potreba osim najelementarnijih. Kim smatra da od savladavanja komunikacijskih veština presudno zavisi stepen akulturacije imigranata, njihova sposobnost da bolje razumeju nove okolnosti u kojima su se našli, vrednosti i shvatanja nove kulture na koju teba da se adaptiraju (Kim 1977, 66). Ako se prisetimo onog što je ranije rečeno o Berkovom shvatanju važnosti poznavanja jezika za uspešno ubeđivanje sagovornika i tumačenje/identifikaciju sebe pred drugima, onda možemo pretpostaviti da u zemlji imigracije, sa strancima, naši gastarbajteri u tom zadatku nisu najbolje uspeli. Učenje stranog jezika, uz nisko obrazovanje, predstavljalo je za naše gastarbajtere najveću teškoću koju mnogi nisu do kraja savladali uprkos višedecenijskom boravku u inostranstvu. Uglavnom, govore jezik, ali ne umeju da ga čitaju i pišu: *"I dalje pisanje ne znam. Po dva-tri slova idu u jedno slovo, to ne mogu da shvatim. Muž isto ko ja, priča osnovne stvari, što moramo da znamo na radno mesto, drugo nas nije intere-*

¹³ Ovo ne važi za treću generaciju, odnosno decu gastarbajtera koja su se tamo rodila ili otišla kao sasvim mala. Oni praktično prolaze proces asimilacije.

¹⁴ Slično tome, vlasti u bivšoj Jugoslaviji su smatrale da pet godina predstavlja kritičan period, to jest da posle tog vremena privremeni radnici sve više postaju pravi migranti, pogotovo ako su zemlju napustili porodično (Dobrivojević 2007, 97).

sovalo"; "To ne možeš da shvatiš – pričaju jedno a pišu drugo"; "Pričao sam i nogama i rukama". Oni koji su se potrudili da bolje nauče strani jezik svesni su njegovog značaja za kvalitetniji život: "Imati pojma o jeziku, to je veliki plus. Još ako 'očeš da radiš kod Nemci, da se pokažeš, da se zalažeš. To je što je kod nas negde na kraju. Ako se nauči jezik, i 'oče da se radi, to je uspeh".

Od različitih strategija prilagođavanja naši gastarbajteri nisu bežali: "Tamo se radi svašta. I ono što nisi znao – znaš. I što ne znaš moraš da naučiš. Samo da ne ideš kući". Ipak, ima i onih koji priznaju da prilagođavanje stranoj kulturi nije išlo lako: "Sve sam proš'o brzo, i jezik i pos'o, ali njihovu kulturu nikako da razumem..."

To što sam napustio ovde, to se ne kajem ništa

"Emocionalne šeme" se stvaraju u socijalnim interakcijama tokom nečijeg života, sadrže informacije o emocijama i vrednovanju pohranjenim u dugotrajnom sećanju, a koje postaju dostupne kada se aktiviraju druge pomenute šeme.

U gastarbajterskim pričama moguće je unutar ove šeme a na osnovu, kroz razgovor, prethodno razmotrenih i aktiviranih šema, uočiti osnovnu opoziciju "racionalno : emotivno" pomoću koje procenjuju i vagaju svoje stavove i osećanja prema životu u Srbiji i u Evropi. *Racionalna* strana antinomije procenjuje njihovo mišljenje i vrednovanje kvaliteta života koji vode tamo ili bi ga vodili ovde da su ostali ili se vratili. Ukratko, ona se svodi na "tamo je bolje (sve funkcioniše, plate su bolje, standard je veći, odnosi među ljudima su kulturniji, itd) : ovde je lošije (ništa ne funkcioniše kako treba, plate su manje, standard je niži, ljudi su nekulturniji, itd). *Emocionalna* strana antinomije je kontradiktornija: dok je jedne mučila nostalgija i "duša ih tamo bolela", većina je ipak prevladala nostalgiju, adaptirala se te stoga izražava zadovoljstvo svojim životom u inostranstvu i odsustvo kajanja zbog te odluke – "I sada bi' se opet vratio tamo". Kada se ovako razmotre obe strane osnovne opozicije, dolazi se do zaključka da ona, zapravo, ni ne figurira kao stvarna i da je osnovni sadržaj gastarbajterske emocionalne šeme – zadovoljstvo životnom odlukom i postignutim rezultatima!

Kulturni model gastarbajtera

Kulturni model gastarbajtera jeste, u suštini, *imigrantska priča o uspehu*, percipirana iz njihovog ugla i naravno mitizovana i idealizovana. U ovom trenutku detaljnije razmatranje strukture i semantike *gastarbajterskog mita o uspe-*

hu bi nas odvelo daleko van okvira ovog rada, ali ga je važno pomenuti i imati na umu u proceni njihove samoidentifikacije i samoprezentacije. Kulturni model koji prepoznajemo u osnovi gastarbajterskih kazivanja o životu počiva na veoma sličnim iskustvima i rezonovanju kazivača o onome šta im se i kako dogodilo, a što ih određuje kao pripadnike posebnog kulturnog identiteta.

Narativi sakupljeni od kazivača gastarbajtera smeštaju iskustvo imigracije unutar konteksta njihovih pojedinačnih života, dovodeći u vezu to kako je prošlost upamćena u odnosu na današnje uslove. Kako Linda Garo ističe, "kada osoba govori o svojim prošlim iskustvima, rekonstruiše prošle događaje na način koji je saglasan sa sadašnjim razumevanjem; sadašnjost je, pak, objašnjena u odnosu na rekonstruisanu prošlost, a oba se koriste da generišu očekivanja u vezi budućnosti" (Garro 2000a, 70). Narativi daju uvid u proces uključen u povezivanje individualnog iskustva sa već postojećim eksplanatornim okvirom koji obezbeđuje kultura. Upoređenje onoga što se *zna* (sopstvena kultura) i onog što se *poznaje* (strana kultura), a što je zapamćeno u kazivanjima, vodi nas, po mišljenju Linde Garo, "ka distinkciji između *semantičke* i *epizodne memorije*"¹⁵ (Garro 2000a, 72; Garro 2000b, 279). Narativi gastarbajtera uglavnom se odnose na epizodnu memoriju, na razumevanje i pamćenje posmatranog iskustva u specifičnom kontekstu, ispričanog kroz sekvence manjeviše povezanih događaja, po pravilu nevelikog broja, a koji čine okosnicu strukture njihovog kazivanja.

Prisećanje na prošlost, posebno na trenutak odluke da odu na rad u inostranstvo i pripovedanje o prvim iskustvima prilagođavanja, praćeno je potragom za objašnjenjem, i što je u retoričkom smislu važno, potrebom za ubeđivanjem sagovornika i argumentacijom koja bi ne samo dovela kazivača do određenih zaključaka, već i opravdala to iskustvo. Ako su nekada i imali razloge da opravdavaju svoju odluku i status, čini mi se da danas za tim imaju sve manje potrebe. Događaji u zemlji dali su im za pravo u mnogom pogledu, a pre svega onom za njih najvažnijem: ostvarili su *bolji život tamo* i ne kaju se zbog toga.

Literatura

- Burke, Kenneth. 1931. *Counter-statement*. University of Chicago Press.
Burke, Kenneth. 1969. *A Rhetoric of Motives*. University of California Press.
Culler, Jonathan. 2001. *Književna teorija*. Zagreb: AGM.
Dobrivojević, Ivana. 2007. U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960-1977. *Istorija 20 veka* 2: 89-100.

¹⁵ *Semantička memorija* se definiše kao "znanje o svetu nezavisno od individualnog identiteta i prošlosti", dok se *epizodna memorija* definiše kao "pamćenje i kasnije pronalaženje upamćenih ličnih događanja i dešavanja" (Garro 2000b, 279).

- Foss, Sonja, Karen Foss, and Robert Trapp. 1991. *Contemporary Perspectives on Rhetoric*, 2nd edition. Waveland.
Dostupno na: <http://bradley.bradley.edu/~ell/burke.html>
- Garro, Linda C. 2000 a. Cultural Knowledge as Resource in Illness Narratives. In *Narrative and the Cultural Construction of Illness and Healing*, Cheryl Mattingly and Linda C. Garro (eds.), 70-87. University of California Press.
- Garro, Linda C. 2000 b. Remembering What One Knows and the Construction of the Past: A Comparison of Cultural Consensus Theory and Cultural Schema Theory. *Ethos* 28 (3): 275-319.
- Kim, Y. Y. 1977. Communication patterns of foreign immigrants in the process of acculturation. *Human Communication Research* 4: 66-77.
- Крстић, Марија. 2011. Дијаспора и радници на привременом раду у иностранству: основни појмови. *Етноантрополошки проблеми*, н. с. 6 (2): 295-318.
- Marković, Predrag. 2009. Izgubljeni u transmigraciji? Srpski gastarbajteri između svetova. *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* VII (4): 7-24.
- Markus, Hazel. 1977. Self-schemata and processing information about the self. *Journal of Personality and Social Psychology* 35 (2): 63-78.
- Nishida, Hiroko. 1999. A Cognitive Approach to Intercultural Communication Based on Schema Theory. *International Journal of Intercultural Relations* 23 (5): 753-777.
- Strauss, Claudia and Naomi Quinn. 1997. *A Cognitive Theory of Cultural Meaning*. Cambridge University Press.
- Ward, Mark. 2010. Avatars and Sojourners: Explaining the Acculturation of Newcomers to Multiplayer Online Games as Cross-Cultural Adaptations. *Journal of Intercultural Communication* 23.
Dostupno na: <http://www.immi.se/intercultural/nr23/ward.htm>
- Watson, Karen Ann. 1973. A Rhetorical and Sociolinguistic Model for the Analysis of Narrative. *American Anthropologist*, n.s. 75 (1): 243-264.
- Žikić, Bojan. 2007. Ljudi (koji nisu sasvim) kao mi. Kulturna konceptualizacija pojma *privatnik* u Srbiji. U *Antropologija postsocijalizma*, Vladimir Ribić (ur.), 52-74. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Жикић, Бојан. 2011 а. Културни идентитети као нематеријално културно наслеђе. Увод у истраживање и прелиминарни резултати. У: *Културни идентитети као нематеријално културно наслеђе*, Бојан Жикић (ур). Београд: Српски генеалошки центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.
- Жикић, Бојан. 2011 б. Поимање културног идентитета, културних вредности и друштвеног реда у Београду на почетку XXI века. *Antropologija* 11 (2): 9-40.

Dragana Antonijević

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, Belgrade

The Guest Worker as a Liminal Being:
The Conceptualization of Guest Worker's Cultural Identity

Based on life stories of Serbian migrant workers gathered through field-work, we shall attempt to problematize the issue of their cultural identity which is characterized by a feeling of liminality – of not fully belonging in either environment – the country of origin nor the host country. Keeping in mind that the opposition that determines the value systems, status and world-view of migrant workers is the opposition between *here* and *there*, we will apply analysis to the cognitive cultural shema and the typical rhetorical statements, which, with certain variations, appear again and again in the narratives of migrant workers. These statements form a sort of backbone to their narratives, contributing to the creation of a cultural cognitive scheme of shared experiences among migrant workers. We shall point out and interpret several other key oppositions through which the life experience and sense of identity of our migrant workers is refracted, while noting the problems and consequences of this phenomenon, for the migrant workers themselves as well as, in the wider sense, the community they belong to in their country of origin.

Key words: guest workers, Serbia, life stories, cultural identity, system of value, liminality, rhetorical statements, patterns of experience, semantic analysis

Gastarbeiter comme un être liminal:
conceptualisation de l'identité culturelle

A partir des récits de vie des gastarbeieters serbes, rassemblés par un travail de terrain, nous cherchons à problématiser la question de leur identité culturelle caractérisée par le sentiment de liminalité, celui de n'appartenir entièrement à aucun milieu – ni au pays d'origine ni au pays d'immigration. Étant donné que l'opposition fondamentale qui détermine le statut, le système des valeurs et des opinions des gastarbeieters est celle entre le *là-bas* et *l'ici*, nous entreprenons une construction de la shéma cognitive et culturelle, et une analyse sémantique de leurs énoncés rhétoriques typiques et réitérés avec quelques variations, comme du pivot de leurs récits. Nous distinguons et interprétons quelques sub-shémas les plus importantes à travers lesquelles se

reflète l'expérience de vie et le sentiment d'identité de nos gastarbeiters, percevant les problèmes et les conséquences de ce phénomène, autant dans un sens plus étroit pour les gastarbeiters eux-mêmes, autant dans un sens plus large pour la communauté sociale à laquelle ils appartiennent dans leur pays d'origine.

Mots clés: gastarbeiters, Serbie, récits de vie, identité culturelle, système de valeurs, liminalité, énoncés rhétoriques, modèles d'expérience, la schéma cognitive et culturelle

Primljeno: 28.11.2011.
Prihvaćeno: 02.12.2011.